

ТЕОРІЯ ГРАМАТИЧНОЇ АТРАКЦІЇ О. О. ПОТЕБНІ В ДОСЛІДЖЕННІ ГРАМАТИКИ ВІРШОВОГО ТЕКСТУ

У статті розглянуто теорію граматичної атракції, яка розроблена О. О. Потебнею на матеріалі давніх текстів. Порівнюються приклади граматичної атракції, що проаналізовані вченим, і зразки морфологічної атракції в сучасних поетичних творах. Пропонується при вивченні граматики віршових текстів з позицій сучасної лінгвопоетики орієнтуватися на вчення Потебні про внутрішню форму слова, особливості поетичного тексту та запропоновану вченим теорію граматичної атракції.

Ключові слова: поетична граMATика, атракція, внутрішня форма слова.

Сучасне лінгвопоетичне вивчення художньої мови спирається на значну філологічну традицію. Теоретичні розробки й аналіз конкретних текстів, індивідуальних поетичних систем і художньо-зображальних засад поетичних напрямів і угруповань дали мовознавцям можливість виокремити поезію як творчу сферу максимальної реалізації національної мови. Продовженням цієї тези є думка про те, що, вивчаючи мову поетичну, лінгвісти мають змогу дослідити потенціал, приклади та шляхи креативної реалізації національної мови¹.

Класичні зразки послідовного вивчення граматики мови на художньому матеріалі спостерігаємо в дослідженнях О. О. Потебні. Зокрема, у праці «Из записок по русской грамматике» вчений розглядає потенціал морфологічних одиниць, характеризує їх за граматичними ознаками, спираючись у тому числі на приклади поетичного функціонування. Потебнянську традицію розвиває в граматикичних і лінгвостилістичних студіях Л. А. Булаховський.

О. О. Потебня першим у вітчизняному мовознавстві обґрунтував принцип структурної щільності і співвідносності всіх елементів мови². Учений вказував, що в художньому функціонуванні виявляються не лише можливості одиниць того чи того типу, але й реалізується системний потенціал категорій і розрядів, потенціал взаємодії одиниць у парадигматиці. Образність поезії та образність мови, за спостереженнями вченого, спираються не лише на лексичний, а й на граматичний фундамент. Розглядаючи давні тексти, вчений уводить у широкий філологічний обіг поняття атракції. Дослідник називає атракцією повторення граматичної форми під впливом попереднього або наступного елементів тексту³ і поєднання в структурі тексту формально подібних елементів, що перебувають у відношеннях граматичної взаємодії.

¹ Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу / Пер. с фр. Э. А. Орловой.— М., 2013.— С. 9.

² Франчук В. Ю. А. А. Потебня.— М., 1986.— С. 76.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике— М., 1968— Т. 3.— С. 162.

Майже сто років явище атракції під кутом зору лінгвістики не вивчалось, і лише в 70-х роках минулого століття лінгвісти-віршознавці схарактеризували та дослідили паронімічну атракцію, вдало описавши її на матеріалі російської поезії ХХ ст. Паронімічною атракцією дослідники називають семантичне зближення слів, що мають звукову подібність, у структурі віршового тексту. Поетичні пароніми, за спостереженнями В. П. Григор'єва та його послідовників, набувають семантичної подібності в поезії завдяки дії закону щільності та єдності віршового ряду⁴. Фігура поетичної паронимазії відрізняється від паронимазії в інших текстах тим, що вона ускладнюється семантичною взаємодією подібних елементів, загальним звуковим малюнком вірша та поетичним ритмом. Паронімічна атракція як засіб установаження фоносемантичних відношень у віршовому фрагменті залишається одним з цікавих питань лінгвопоетики⁵. На жаль, у працях, що описують паронімічну атракцію в поезії, ім'я Олександра Опанасовича Потебні не згадується і розглянуті вченим випадки атракції не порівнюються із сучасними.

Семантичне зближення співзвучних слів, яке сучасні віршознавці називають паронімічною атракцією, на наш погляд, — лише один з випадків вияву атракції, що встановлюється між елементами поетичного тексту. Ми вважаємо за доцільне в дослідженні поетичної атракції звернутися до поняття «атракції форм», яке було розглянуто вченим⁶.

О. О. Потебня аналізує випадки морфологічної атракції, що трапляються в давніх текстах. Він досліджує «паратактичні, атрибутивні сполучення в різних безприйменникових та прийменникових відмінках», елементи яких формально уподібнені один одному, напр.: *церковь Спась, от Дуная от берега, люди мужескь поль* і под. Дослідник наголошує, що атракція не заперечує реалізації первинного значення форми, що змінилася під впливом іншої. На його думку, можливі випадки поєднання значень. Аналізуючи низку прикладів атракції форм, О. О. Потебня підкреслює: «Якщо вважати обов'язковою ознакою атракції форм пов'язане з їхньою зміною забуття думки, що раніше була пов'язана із змінюваною формою, то розглянуті тут звороти не можуть бути віднесені до цього розряду»⁷. У той же час граматична логіка потребує від дослідника їхнього аналізу як випадків атракції. Учений відзначає, що «давність і поширеність цих зворотів дуже велика»⁸. Приклади атракції регулярні в перекладах Святого Письма, в інших богословських текстах, як-от: «отдали Павла и некоторых других учеников сотнику Августова полка, именем Юлию», «Около того места были поместья начальника острова, именем Публия». Зустрічається морфологічна атракція, за спостереженнями Потебні, й у фольклорі.

Сучасні прозові тексти мають небагато прикладів граматичної атракції, натомість у поетичному функціонуванні активно використовується атракція форм як яскравий прийом версифікації.

⁴ Див.: Григорьев В. П. Паронимия // Языковые процессы современной русской художественной литературы. Пoesия.— М., 1977.— С. 186–239; Григорьев В. П. Поэтика слова (на материале русской советской поэзии).— М., 1979.— С. 251–299; Очерки истории языка русской поэзии ХХ века. Поэтический язык и идиостиль: Общие вопросы. Звуковая организация текста.— М., 1990.— С. 167–299.

⁵ Див.: Сюта Г. М. Фоностилістична норма в українській поетичній мові другої половини ХХ століття // Мовознавство.— 2012.— № 3.— С. 80–87.

⁶ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 163.

⁷ Там же.— С. 160–161.

⁸ Там же.

Атракція морфологічних форм у низці випадків не лише підвищує притаманну віршовому тексту регулярність та упорядкування, а й змінює смислові відношення й семантичну перспективу між елементами тексту, що взаємодіють. О. О. Потебня вказує, що при граматичній атракції «відношення між двома речами ніяк не виражене, і вони зображені, так би мовити, на одній площині, без перспективи <...> Набагато легше й тому першообразніше поставити два однакових відмінки для вираження однакової самостійності речей, ніж відмінок з родовим («растоптаны ногами слонами», а не «растоптаны ногами слонов» — приклад О. О. Потебні), <...> для вираження певних відношень між цими речами»⁹. У поезії ХХІ ст. натрапляємо на схожі приклади: «и на *мускулы-деревья* / падает ментол мороза» (Д. Арбеніна). Замість *мускулы деревьев* поетеса використовує субстантивний біном *мускулы-деревья*. Як і в прикладі Потебні («ногами слонами»), названі речі відображені в одній площині, без перспективи. «І наскільки відсутність перспективи в живопису давніша за її наявність, настільки ці паратактичні звороти за типом давніші <...>, ніж більш пов'язані з нашою звичкою до об'єднання думок»¹⁰. Сучасні поети саме давність прийому, його мовночасову зануреність використовують як фактор експресивності й елемент мовної гри.

Близькі до випадків, схарактеризованих як атракція, за Потебнею, і приклади, де зіставлені відмінки не повністю тотожні, бо мають різні прийменники: «ой, *седла зозуленька* у лісі на краю» (приклад О. О. Потебні). Учений зазначає, що незбіг прийменників унеможливує віднесення таких випадків до повної атракції: «Немає тотожності відмінків, але є їхнє однакове відношення до того, що доповнюється, тобто паратактичність, де в сучасній книжній мові підрядність»¹¹. В авторській поезії подібні приклади численні.

У сучасній ліриці спостерігаємо приклади повної відмінкової тотожності, розглянуті вченим як найтиповіші випадки граматичної атракції форм: «Вот аист пинцетом / хватает лягуху / на *блюдечке* на *крыльце*». (В. Соснора). У вірші В. Соснори дублювання відмінково-прийменникової форми створює яскравий художній ефект. Локалізатори *на блюдечке* на *крыльце* мають однакову форму, відсутня інтонація уточнення й пунктуаційний знак між елементами. Створюється ефект віддалення від об'єктів опису (*аист, лягуха*), ніби митець віддаляється від них і охоплює зором ширший кадр. (У прикладі Потебні «растоптаны ногами слонами» спостерігається подібний ефект).

У вільному експериментальному вірші Г. Айгі повторювана відмінкова форма стає важливим засобом зв'язку лексем, що створюють унікальний художній образ: «светлому — ангелу — *страха / цвета — лица — серебра*». Віршовий малюнок, схожий на «накопичення родового» в Хармса («дочь дочери дочерей дочери ПЕ») або в ранніх віршах Бродського («река и улица вдохнули / любовь в потертые дома, / в тома дневной литературы / догадок вечного ума»), поступово стає ознакою авангардної поезії. Наведені приклади відрізняються один від одного тим, що в першому випадку спостерігаємо типову атракцію, зміну форми, уподібнення форми слова *лицо* домінантній у цьому фрагменті формі родового відмінка. Використана форма не є нормативною, а в поетичних фрагментах поезій Хармса і Бродського накопичення однакових форм здійснюється завдяки відбору нормативних граем. О. О. Потебня випадки збігу й накопичення форм

⁹ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 163.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

до типової атракції не відносив, тому що «жоден з них (відмінків.— О. С.) не можна називати первіснішим, що уподібнив собі ім'я, яке стояло в іншому відмінку»¹².

Розглядаючи морфологічну атракцію як прийом, що використовується у віршовій мові, виокремлюємо в поезії два основних її типи. До першого типу відносимо атракцію форм, що стала своєрідною ознакою фольклорних текстів і в сучасній поезії виступає як спосіб фольклорної стилізації. У фольклорному тексті: «Он на честный пир иде на свадебку / Ко Олешенки да ко Поповичу, / Он не спрашивает ни у дверей ни придверничков, / Он не спрашивает ни у ворот ни приворотничков...» (приклад О. О. Потебні); у сучасній поезії: «и долго ужинать — до девяти, / до информационной до программы...» (В. Павлова), «Подари мне еще десять книг, / да перо, / да кнутом / да стегни» (В. Соснора).

Такий тип атракції репрезентований у поезії різними видами уподібнень, серед яких найтиповішими є субстантивно-ад'єктивні сполучення з надлишковим прийменником та поєднання таких сполук з повтором прийменника при однорідних іменниках: «Как по Волге-реке, по широкой...» (О. Пушкін), «За свои за печали, / За грехи, за вины...» (О. Межиров). Псевдонадлишковий повтор прийменника перед означенням та означуваням словом або перед кількома означеннями стилістично маркує поетичний текст: «Как из моря из Каспий- / ского — синего плаща...» (М. Цветаева), «а ведь это же нос, господа, нос по Питеру бродит / при всем при честном-то народе!» (Ю. Левітанський).

Повтор прийменника в давніх текстах фахівці пояснюють граматичними причинами. Розглядаючи «склеювання» атрибута і прийменника, Д. Ворт висловлює думку про «жорстку синтаксичну єдність прийменникових конструкцій, початкова межа яких маркується прийменником, а кінцева — іменником, при цьому нетипові конструкції можуть бути “підправлені” повтором прийменника (*по волостемь по новгородскимь*), який указує, що словосполучення не закінчене»¹³. У сучасних творах прийменникова атракція є засобом не граматичного структурування словосполучення, а художньої стилізації. Використання в поезії атрибутивних сполучень з надлишковим з погляду сучасної граматики прийменником, що стоїть і перед іменником, і перед прикметником, стилістично забарвлює текст, указує на зв'язок з фольклорною традицією. Прийменник повторюється не лише перед постпозитивним прикметником, як у давніх зразках, але й у конструкціях перед прикметником або займенником у препозиції, напр.: «Вдоль обрыва по-над пропастью / По самому по краю / Я коней своих нагайкою стегаю» (В. Висоцький). Це може бути додатковим доказом того, що таке використання втратило граматичну спрямованість і набуло характеру стилістично-орнаментального.

У поезії ХХ–ХХІ ст., як і в прикладах, проаналізованих О. О. Потебнею, атракція призводить до зняття смислової перспективи та послаблення синтаксичної: «Как занесло васильковое семя / На Елисейские, на поля?» (А. Вознесенський). Повтор прийменника актуалізує семантику слова *поля*, що є внутрішньою в топонімі *Елисейские поля*, виділяє обидва його елементи. Пунктуація (кома перед другим *на*) підкреслює поетичну рівнозначність прикметника та іменника, яка встановлюється завдяки відмінково-прийменниковій атракції.

¹² Потебня А. А. Знач. праця.— С. 161.

¹³ Ворт Д. Одушевленность и позиция прилагательного: случай *новгородьск* // Очерки по русской филологии.— М., 2006.— С. 283.

До другого типу морфологічної атракції відносимо уподібнення однотипних та ритмічно розташованих у віршовій структурі граматичних форм, що створюють формальну симетрію, яка слугує основою образної симетрії і формує асоціативний простір тексту: «Молились Богу просто так сквозь дождь и снег: / — Ты в небесах — мы во гресех — помилуй / всех!» (Ю. Кузнецов). Атракція форм у цьому фрагменті є одним із мовних засобів вираження ідеї злиття людини та Бога в щирій молитві, повтор молитовної формули має сюжетобудівний характер (формула повторюється після певних смислових фрагментів, відокремлюючи їх один від одного та пов'язуючи в цілісний смисловий блок). Граматична ненормативність з погляду сучасного формотворення виділяє й підкреслює конгруентні форми.

У таких випадках формальне уподібнення й симетрія слугують підґрунтям образного зв'язку й засобом фасцинованості, поетичного зачаровування читача. Прийом є загальнопоетичним, але набуває індивідуальних рис в окремих поетичних системах. У поезіях О. Мандельштама, наприклад, атракція, що спирається на «внутрішню пам'ять» граматичних форм, організує смисловий хіазм: «И по-звериному воет людье, / И по-людски куролесит зверье...». Виразність збірних субстантивів сприймається як результат спрямованого авторського відбору.

Поширені в поетичному мовленні випадки використання атракції як прийому мовної гри: «старший ключ в шкатулке лаковой / ночь кривой а реч прямой...» (Б. Кенжесев). Ненормативне узгодження актуалізує значення чоловічого роду, що підтримано порушенням правопису субстантивів.

В авангардній поезії прийом набуває складних форм, виступає римою-індикатором у віршах, що позбавлені традиційного віршового членування й пишуться «в рядок», іноді поєднуючись із паронімічною або фоносемантичною атракцією: «Поздравляю героев с венцом и делу концом» (Д. Биков). У деяких випадках уподібнення форм організує значні фрагменти вірша і навіть твір повністю, як наприклад, поезію О. Кушнера «Под шкафом, блюдечком, под ложечкой, под спудом...».

Базовим елементом фігури з атракцією іноді слугує фразеологізм: «Я знаю дальше бывое, / Но в близком будущем не жду / Волнений страсти. Молодое — / Оно прошло — я не найду / В твоём усталом, но зовущем, / Ненужном призраке — огня» (О. Блок). За аналогією зі сталим *близким будущим* митець створює оказіональне *дальше бывое*, повторювана граматична форма підкреслює смислове протиставлення, а відсутність перспективи передає однакову авторську байдужість до минулого і майбутнього.

Поряд із сильно- або слаборегулярними трапляються унікальні авторські приклади граматичної атракції. Так, у поезії Б. Кенжесева атракція граматичних форм займенника *который* спричинює зміну граматичної характеристики слова *люди* за ознакою істота / неістота: «эти вещи *которые* я люблю / эти люди *которые* я терплю / безразлично в ненависти в любви там...» (Б. Кенжесев). Створений поетико-граматичний парадокс (люди граматично схарактеризовані як неістоти) є художньо значущим: ліричний герой освідчується в любові до речей і байдужості до людей, що призводить до смерті почуттів.

Вивчення граматичної атракції у віршових текстах з позицій сучасної лінгвопоетики, на нашу думку, має орієнтуватися на вчення Потебні про внутрішню форму слова й особливості поетичного тексту. Учений наголошував, що «художній твір є синтезом трьох моментів (зовнішньої форми, внутрішньої форми і змісту), наслідком несвідомої творчості, засобом розвитку думки й самосвідомо-

мости»¹⁴. Автоматизм, пов'язаний з нормою граматичного відбору, створює зовнішню форму художнього твору. Актуалізація значень, що відбувається завдяки відбору й комбінуванню граматичних форм, здатна актуалізувати внутрішню форму одиниць і створювати граматичну внутрішню форму художнього твору. Серед способів актуалізації граматичних одиниць вирізняється поетичний прийом граматичної атракції.

Корпус одиниць різного рівня, що підлягають уподібненню за різними критеріями, у сучасній поезії збільшується. Це одна з причин, що робить вивчення граматичної атракції актуальним. Наукова спадщина О. О. Потебні, зокрема вчення про граматичну атракцію, дає сучасним дослідникам-віршознавцям потужний інструмент аналізу, бо вчений чітко розділяв типові й нетипові випадки атракції, висунувши обов'язковий критерій існування первинної форми одиниці, що змінилася внаслідок уподібнення, а також вказував на зміну (зникнення) перспективи висловлення, яка стає смисловим наслідком атракції форм.

(Харків)

О. О. SKOROVHATOVA

O. POTEBNIA GRAMMATICAL ATTRACTION THEORY IN THE GRAMMAR OF POETIC TEXT STUDIES

The article deals with the grammatical attraction theory developed by O. Potebnia in view of modern linguo-poetic studies. The samples of grammatical attraction which have been analyzed by Potebnia as well as samples of morphological attraction in modern poetry are compared. The scientist's hypothesis about the possibility of changing semantic perspective of the utterance by means of attraction is researched. It is suggested one should focus on Potebnia's word's inner form theory, peculiarities of poetic text and the scientist's grammatical attraction theory while researching poetic text grammar.

Key words: poetic grammar, grammatical attraction, word's inner form.

¹⁴ Потебня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 137.